

ЗАРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ ЗА ДОБИ АНТИЧНОСТІ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Біографічний жанр історіописання народився понад два тисячоліття тому – в елліністично-римській історіографії. Не здав він позицій і в середньовічному історіописанні, підхоплений християнською традицією житій; відтак, з іншими пріоритетами, відродився у ранньомодерні часи, врешті – з новою силою спалахнув у добу «сцієнтизованої» історії, віддзеркалюючи притаманний людям усіх часів інтерес до чужого, особливо «великого» чи «повчального», життя. Адже прикметно, що написані у XIX – середині XX ст. біографії присвячено лише знаменитим «акторам історії». Тут слід згадати нариси Миколи Костомарова, зібрані в серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» [6], чи відому радянську серію «Жизнь замечательных людей», нині відновлену в Росії. Поворот до мікроісторії упродовж 1970-х вніс корективи й у цей жанр історіописання. На зміну повчальній «історії героїв» прийшов інтерес до того, що називають «малими життєвими світами», а отже, як вважає Н.Яковенко, «кожну біографію стали розглядати як вияв неповторного – призму, через яку переломлюються соціальні макропроцеси та миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід індивіда, його внутрішнє самовідчуття і стиль поведінки, що підштовхують до саме такого, а не інакшого життєвого вибору» [11, 249].

Метою даного дослідження є з'ясувати особливості становлення історичної біографістики в античну добу та період середньовіччя.

Ще в елліністичну добу були започатковані так звані «біографії» (в дослівному перекладі із грецької – «описи життя»), тоді навіть виникло кілька стилістичних різновидів такого твору: біографія-довідка, біографія-похвала, біографія-характеристика тощо.

Ще Аристотель прагнув зрозуміти, як складалися характери історичних

діячів під впливом спадковості, середовища і виховання. Ці прагнення мали серйозний вплив на формування біографічного жанру історіографії.

Аналіз творів Аристотеля показує, що політичну історію Афін він не зводив до простого зіткнення честолюбства та інтриг окремих історичних постатей, а розумів її як поступальний розвиток, при якому незначні спочатку зміни спричиняють більш істотні, від одного державного ладу до іншого, хоча суперництву і конфліктам між історичними діячами приділив чималу увагу [9, 22].

В стародавній Греції і надалі біографічний жанр набуває популярності, він був покликаний наставляти людей за допомогою прикладів «добродесного життя». Але зміст і форма даних історичних творів були перейняті прагненням приголомшити читача, викликати в нього жаль чи гнів, оспівати чи запламувати героя оповіді. Автори думали не стільки про достовірність описуваного, скільки про зацікавлення, а тому не зупинялися навіть перед тим, щоб включити до історичних творів фантастичні елементи. Наприклад, Аристокл без коливань розповів про двох воронів, що вказали Олександрові Македонському дорогу до оазису Амона. Іншою особливістю історичної оповіді було те, що твір подавався за драматичною композицією, покликаною також врахувати уяву читача.

Підхоплений римськими авторами, біографічний жанр почав урізноманітнюватися ще й завдяки цікавинкам із життя знаменитих – як, наприклад, у популярному серед пізніших європейських читачів творі Корнелія Непота «Про знаменитих мужів» (I ст. до н. е.) [5,].

Найвищої досконалості, проте, біографічний жанр набув за ранньоримських часів, а його вершиною вважають твори Плутарха (бл. 46 – після 119), грека з Беотії, верховного жерця храму Аполлона в Дельфах, автора близько 250 праць філософсько-етичного змісту. Лише третина з-поміж них збереглася, серед них – збірка «Порівняльні життєписи» [8], скомпонована із 46 біографій видатних греків і римлян, зведених попарно за принципом «типологічної класифікації», як-от: Лікурґ і Нума – найдавніші

законодавці, Демосфен і Цицерон – найкращі оратори, Александр Македонський і Цезар – найвидатніші полководці, й т. ін. Плутарха не надто цікавлять історичні досягнення його героїв, для нього вони – передусім носії психології «великих людей».

На думку Плутарха, мета укладача біографій відрізняється від мети історика. Біограф повинен розкрити порок і чесноти, а для цього йому треба брати до уваги не тільки блискучі подвиги. Тому його біографії пронизані моралізаторськими тенденціями. З приводу цього Н.Яковенко зазначає, що «Безсторонньо фіксуючи високий дух і чесноти нарівні з нищими вчинками, Плутарх переслідує відверто далеку від політики дидактичну мету – контрастно подати взірці доброго й поганого, гідного наслідування чи, навпаки, вартого огиди» [11, 55].

Починаючи від XV ст., коли до Італії вперше привезли з Візантії «Порівняльні життєписи», Плутарх – завдяки моралізаторській напрузі цієї праці – перетворюється, і то аж до XIX ст., на справжнього «вихователя» Європи: за популярністю та кількістю перевидань і перекладів йому годі знайти конкурента.

Саме ім'я Плутарха як автора «Порівняльних життєписів» стало вже нового часу називним для популярних творів цього жанру. У той же час дослідники зазначають, що, ставлячи перед собою винятково моралізаторські та мистецькі завдання, він ідеалізував своїх героїв, часто поступався історичною правдою, широко використовував неперевірені чутки, плітки, анекдоти, не простежував розвитку особистості і не ставив її в ту історичну обстановку, в якій вона діяла [9, 33]. «Помилки і похибки, яких припускаються люди, не слід зображувати в історії з усім бажанням і подробицями, але ніби соромлячись за людську природу, що вона не творить жодного характеру безперечно добродісного» [8, 364-365].

Суттєво відмінна за спрямованістю праця молодшого сучасника Плутарха – римлянина Гая Светонія Транквілла (бл. 70 – бл. 140/50 рр.), ерудита й автора численних, переважно втрачених, творів

найрізноманітнішого змісту. З-поміж них повністю дійшла до нас лише книжка «Життя дванадцяти цезарів» (бл. 120 р.) [10], що містить біографії дванадцяти римських імператорів, починаючи від Юлія Цезаря й завершуючи Доміціаном. На відміну від Плутарха, Светоній не заглиблюється у психологію. Його мета простіша – розважити читача яскравими замальовками та подробицями з життя «великих»: описом їхньої зовнішності, стану здоров'я, побутових звичок, любовних пригод, обставин смерті тощо. Прикметно, що «добрі» та «погані» вчинки й риси володарів чергуються ледь не з механістичною безсторонністю, як-от у біографії Калігули, де рубіж між першим і другим позначено фразою: «Досі мова йшла про правителя, далі доведеться говорити про чудовисько» [10, 133]. Варто також додати, що Светоній уперше впровадив певну систему «рубрик» для опису своїх героїв: життя перед здобуттям влади; державна діяльність; приватне життя; смерть і поховання. Власне, ця композиція згодом ляже в основу більшості середньовічних королівських життєписів, починаючи від Ейнгардової «Життя Карла Великого», написаної між 817 – 821 роками [11, 56].

Светонію були далекі такі філософські інтереси, як осягнення законів чи історії законів людської душі, його мета – не пояснювати, а тільки описувати відповідно до обраної ним риторичної схеми біографію того чи іншого правителя. Светонію властиві точність, чіткість і стислість викладу, але фактичність – головна якість його творів, незважаючи на те, що автор використовував анекдотичні оповіді про суспільне і приватне життя принципів.

Впродовж V – VI ст.. було написано цілу низку «вселенських» церковних історій, їх автори – Сократ Схоластик (бл. 380 – 440), Саламан Созомен (бл. 400 – бл. 450), Феодорит Кирський (387 – 457), Захарія Ритор (470-ті – бл. 560), Йоан Ефеський (бл. 506/507 – 586) та ін. Ці твори сприяли остаточному утвердженню християнської концепції історії, а також започаткуванню нового жанру з «історичним ухилом» – агіографії, тобто

житій святих і священномучеників й оповідей про здійснені ними чуда. Перше таке житіє єгипетського аскета й засновника чернецтва Антонія уклав Атанасій Александрійський близько 335 – 337 р., а вже з V ст. до обігу входять так звані «мартирологи» – переліки мучеників за віру з короткими описами їхнього життя й зазначенням днів поминання у церковних службах. Свого роду компендіум житій під назвою «Луг духовний» уклав у VII ст. єрусалимський чернець Йоан Мосх (цю книжку знали в Київській Русі з XI – XII ст. під назвою «Синайський патерик», і власне вона послужила літературним взірцем для знаменитого «Києво-Печерського патерика») [11, 62].

Життя як надто специфічний жанр історіописання потребують окремої розмови, тому лише зазначимо, що потік продукції цього жанру не вигасав аж до Нового часу, що на документуванні житій шліфували свою майстерність барокові ерудити, а укладена Сильвестром Косовим збірка житій києво-печерських аскетів та описи чуд цього ж монастиря, складені Афанасієм Кальнофойським (обидві книжки вийшли друком у Києві в 1635 і 1638 рр.), стали, по суті, першими «науково-історичними» працями в Україні.

Із середньовічних істориків у жанрі біографістики бачимо Ейнгарда, якого прославила праця про Карла Великого, до якої він приступив після смерті свого благодійника. Він зробив спробу, і притому з блискучим успіхом, повернутися до античних прийомів історіографії в своїй історії Карла, яка дійшла до нас в шістдесяти рукописах, а якнайдавніша оповідь від 821 р. є в каталозі абатства Рейхенау. Він написав її в 820 р. за зразком Светонія, і за викладом ця біографія дійсно нагадує римського історика [3, 280].

Ейнгард починає з гордовито висловленого переконання, що ніхто, окрім нього, не міг би описати з такою достовірністю все пережите ним і пізнане. Діяння Карла він вважає великими і ледве можливими для свого часу. Але він роз'яснює свою пристрасть. «Карл так прив'язал мене к себе и сделал таким должником и при жизни и за могилой, что я справедливо был бы обвинен в неблагодарности и осужден, если бы позабыл все благодеяния,

обошел молчанием все блестящие й знаменитые подвиги человека, сделавшего мне столько добра, как будто бы он никогда не существовал, как будто бы его жизнь не заслуживает ни литературных воспоминаний, ни похвального должного слова» [4]. Він зізнається, що варвару, який недостатньо володіє латинською мовою, дуже важко братися до такої роботи. Самому Цицерону важко було б в цьому. Здавалося, слід чекати вихвалень, але, починаючи з четвертого розділу, ми переконуємося, що маємо справу із спокійним, неупередженим письменником, який не захоплюється навіть при спогаді про легендарні подвиги великого імператора. Він не наважується говорити ні про народження, ні про дитинство і отроцтво Карла, тому що для цього недостатньо точних відомостей. Звернемо увагу на цю обставину: таке відношення повчально і для сучасного історика. Тому він починає прямо з вказівки на війни, які не описує детально, а тільки відзначає, заявляючи, що уникатиме огляду зовнішніх подій і зупиниться на внутрішніх фактах історії Карла за наступним планом: «Я начну с его внутренней и внешней деятельности, скажу о характере и наклонностях, об управлении и смерти, не опускаю в своем повествовании ничего, что заслуживает быть известным и что необходимо знать» [4].

У тридцяти трьох розділах «біографії» особа Карла виступає так само рельєфно, як і в епосі про Роланда. У цього історика скрізь видно відчуття міри, як і його критика відомостей або, точніше, посилене прагнення до неї.

У XIV-XV ст. у соціально-економічній і політичній сфері Європи відбуваються глобальні зміни, викликані початком розвитку капіталістичних відносин. Інтенсивне громадське життя і ділова активність висунули на передній план людську особистість, яка завдячує своєму стану і успіхам не знатності предків, а власним зусиллям, заповзятливості, розуму, знанням. Людина починає по-іншому бачити себе і світ природи, змінюються критерії його оцінювання, естетичні смаки, ставлення до навколишньої дійсності і до минулого. Ці зміни стають складовою частиною доби Відродження.

Гуманісти переглянули схоластичну картину світу і схоластичні методи

пізнання природи і людини. Вони рішуче відійшли від теологічної концепції, відповідно до якої природа людини споконвічно гріховна, мирські турботи марні, а єдиний зміст її земного буття – устремління до Бога в ім'я посмертного порятунку. Гуманісти ж відстоювали думку про незвідані творчі можливості людини і її високе призначення у цьому світі. Земне життя людини, її боротьбу за досягнення прижиттєвого блага вони вважали найбільшою самостійною цінністю. Саме земне діяльне буття людини було предметом жвавого зацікавлення гуманістів у всіх галузях духовної творчості. По суті, вони відходили від геоцентричного світобачення, замінюючи його антропоцентричним.

Таким чином, гуманістичний світогляд поклав початок важливому процесу – переорієнтації людської думки з одного предмета вивчення (Бог і вся сфера сакрального) на інший (сама людина, її земне світське життя і діяння). У руслі нового мислення позначилися і перші паростки наукового підходу до історії, виникла гуманістична історіографія, головним досягненням якої став початок секуляризації історичної думки, її звільнення від теології як світоглядної основи історіографії середніх віків і пізнішого часу, аж до XVIII ст.

У XV – XVI ст. історичні книги набули неабиякої популярності. Видавали чимало творів, які присвячувались «методу написання і прочитання історії» чи складали «похвалу історії». Призначення її вбачали у вихованні людей на досвіді минулого, у навчанні мистецтва політики тих, хто був покликаний нею займатися, у поданні прикладів для кращого засвоєння настанов моралі тощо.

Батьківщиною й основним центром гуманізму була Італія. Тут виникла і досягла найбільшого розквіту гуманістична історіографія, сформувалися її основні школи. З числа основних напрямів можна назвати біографічний.

У Франческо Петрарки (1304-1374) ми бачимо спробу подати свого роду історію Риму в біографіях. Твором «Про славетних мужів» [7, 108-125], написаному латинською мовою, був відроджений біографічний жанр

Плутарха. Петрарка дав 21 біографію великих римлян – від Ромула до Цезаря, а також біографії Пірра, Олександра Македонського і Ганнібала. Це – ідеалізовані, тьмяні постаті, написані на основі твору Тита Лівія, причому всі життєві ситуації, у яких виявляються слабкості або негативні риси героїв у Тита Лівія, зовсім відсутні у Петрарки. Такий підхід пояснюється метою, з якою Петрарка створив свій твір. У період політичної слабкості Італії XIV ст., яку роздирали внутрішні та зовнішні вороги, автор хотів донести до читача картину колишньої могутності Риму від Ромула до Цезаря.

Водночас у цьому творі Петрарки наявні елементи критики, дещо нової порівняно з історіографією раннього середньовіччя, зокрема, Петрарка відкидав середньовічні легенди, якими обросла більшість античних героїв.

Джованні Боккаччо (1313-1376) також спробував написати історичний твір. У книзі «Про славетних жінок» він подав 106 біографій жінок переважно давнього світу, серед яких поряд з історичними особистостями чимало літературних персонажів [1, 254]. Але й біографії історичних постатей мають значення більше для історії літератури, ніж для історіографії, оскільки Боккаччо зібрав у своєму творі почерпнутий у античних авторів анекдотичний матеріал, позбавлений якоїсь історичної цінності.

Набагато цікавішим є його «Життєпис Данте» [1, 258]. Твір написаний італійською мовою, що можна розглядати як протест проти надмірного захоплення класицизмом у часи Боккаччо. «Життєпис Данте» має цілком самостійний характер, проте і в ньому багато риторики та моралі, багато роздумів про виправдання поезії. Опис Данте подано однобічно. Він постає тільки як письменник, а його політичні погляди, його роль у політичному житті Флоренції залишаються осторонь.

Цей твір Боккаччо справив величезний вплив на біографістику Відродження, одну з найважливіших галузей історичної літератури цієї доби. Трохи пізніше з'явилася ціла серія біографій знаменитих флорентійців, що належали перу Філіппо Виллані (1325-1405) [9, 69]. Автор більше піклувався про точне відтворення манери і стилю античних біографів, аніж про

реальність своїх історичних портретів, тому для розвитку біографічного жанру значно ціннішим був твір Джорджіо Вазарі (1511-1574) – «Біографії славнозвісних художників, скульпторів та архітекторів» (1550) [2].

Базарі сам був художником і архітектором, чудово розумівся на мистецтві й був знайомий майже з усіма скільки-небудь видатними його представниками в Італії. Тривалі мандрівки італійськими містами дали йому можливість ознайомитися з найкращими зразками скульптури, живопису та архітектури, тому його твір для істориків мистецтва є важливим джерелом, але як історик Базарі мав свої недоліки. Поряд з реальними фактами він увів до свого викладу різні легенди і плітки, некритично поставився до зібраної ним інформації. Водночас саме Базарі увів до наукового обігу термін «готичний», тобто варварський, яким позначив мистецтво до доби Відродження. У добу Романтизму, через повну переоцінку поглядів на класичне середньовіччя, термін «готичний» змінив свій зміст [9, 70].

Однак найвидатнішим біографом Флоренції цієї доби доречно вважають Веспасіано да Бістіччі (1421-1498) – автора багатьох життєписів монархів, державних діячів, пап, кардиналів і архієпископів. Веспасіано да Бістіччі як письменник і книготорговець був близький до гуманістів. Тривалий час він виконував обов'язки особистого секретаря Козімо де Джованно Медічі. Його твір «Життєписи знаних людей XV ст.» [1, 352] визначний тим, що поряд з імператорами, королями, понтифіками він описав життя і діяння звичайних флорентійських громадян, які, на його погляд, зробили хоча б один доблесний вчинок, чи просто жили гідно і скромно, бездоганно виконуючи свої обов'язки перед суспільством і державою. Незважаючи на те, що в складених ним біографіях наявний деякий елемент ідеалізації, описувані там ситуації реалістичні, оскільки Веспасіано да Бістіччі призначав їх сучасникам, які добре знали людей, чий життєвий шлях і вчинки увічнювалися. Автор не приховував вад своїх персонажів, відзначаючи, наприклад, що Козімо де Медічі часто чинив несправедливо і жорстоко, здобувши владу у Флоренції. Характеризуючи блискучого дипломата П'єро

де Пацці, він назвав і негативні риси його натури – неощадливість і марнотратство. Усе це дає підстави використовувати книгу біографій Веспасіано да Бістіччі як одне з найважливіших джерел для вивчення різних аспектів історії Італії XV ст.

У книзі Веспасіано підкреслена спадкоємність творів великих попередників античної епохи: Плутарха, Светонія, Проба, Плінія та ін. Видатними авторитетами він вважав Данте, Петрарку і Боккаччо. З особливою повагою автор життєписів згадував своїх сучасників, гуманістів Колюччо Салютаті, Леонардо Бруні, Поджо Браччоліні, Джаноццо Манетті, Донато Аччаюолі. З багатьма з них він був особисто знайомий, тісно спілкувався, входячи до їхнього кола разом з Козімо де Медичі [9, 70].

Веспасіано да Бістіччі став першим з біографів, хто вмістив до своєї книги життєпис своєї сучасниці, флорентійської городянки Алессандри де Барді (за чоловіком – Строцці) [1, 359]. Він вважав гідною життєпису не святу чи черницю, яка йде шляхом релігійного сподвижництва, і не королеву чи можновладну герцогиню – його героїня походить зі стародавнього і знатного флорентійського роду, але всі її заслуги полягають лише в тому, що вона, на думку автора, гідно виконувала обов'язки дружини, матері, господарки дому, потім удови – звичайна жіноча доля, яка рідко привертала увагу письменників того часу. Якщо вона і потрапляла до уваги богословів і проповідників, то зазвичай з метою нескінченних осуджень, наставлянь і застережень проти всіляких спокус, що чатують на слабку жіночу природу на тому єдиному поприщі, де вона могла заявити про себе – у шлюбі і родині. У XV ст. в Італії з'являлося багато ригористичних трактатів "з відвертою антифеміністською спрямованістю; Відомий проповідник Керубіно да Сієна у своїх «Правилах шлюбного життя» абсолютно заперечував наявність у жінок самостійної волі і розуму, вважав умовою їхньої благочестивої поведінки абсолютне підпорядкування чоловікам [1, 377]. Тим більшою заслугою Веспасіано да Бістіччі стало прагнення прославити шляхетність і стійкість своїх сучасниць.

Отже, біографічний жанр історіописання зародився ще в добу античності, досить успішно розвивався у період середньовіччя, а свого розквіту набув у епоху Відродження, адже з числа основних напрямів гуманістичної історіографії можна виділити саме біографічний.

Джерела та література

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М.: Наука, 1989. – 412 с.
2. Вазарі Д. Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів. – К.: Мистецтво, 1970. – 517 с.
3. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. Середина XIX в. – 1917 г.: М.: Высшая школа, 1974. – 399 с.
4. Ейнгард Життя Карла Великого [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.vsesvit-journal.com/index.php?option=com_content&task=view&id=162&Itemid=41
5. Историки античности: В двух томах. Том 2. Древний Рим. – М.: Правда, 1989. – 640 с.
6. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. В 3-х книгах. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004.
7. Петрарка Ф. Сочинения философские и полемические. – М.: РОССПЭН, 1998. – 477 с.
8. Плутарх. Порівняльні життєписи / Пер. з давньогрец. Й. Кобова та Ю. Цимбалюка. – К.: Дніпро, 1991. – 440 с.
9. Святець Ю.А., Топка Р.В. Історіографія всесвітньої історії. – Д.: ДНУ, 2007. – 290 с.
10. Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей. – М.: Наука, 1964. – 375 с.
11. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.